

Abundantia cordis

Het onbewuste van generositeit

In: Marc Verminck & Johan Van Looveren (2013) *Generositeit. Geven en schenken, delen en verdelen*. Brussel: ASP/Sint-Lukas Books p 106-112.

Le seul problème avec le devoir, c'est de le faire

Alain

Mark Kinet

Ex abundantia cordis

Ex abundantia cordis os loquitur. Waar het hart van vol is, loopt de mond van over. Deze uitspraak uit het evangelie volgens Mattheus (Mt 12:34) gebruik ik vaak om het werkingsprincipe van de vrije associatie (ook aan mijn patiënten) uit te leggen. Ooit werd ik zelfs gevraagd geheel de psychoanalyse in drie woorden samen te vatten. Mijn toenmalig antwoord: 'Uw gedacht zeggen'. Maar als het zou moeten kan het ook in twee (weliswaar dubbelzinnige) woorden: 'Vrijspraak nastreven'. Want wat is de neuroticus anders dan een goed mens die *denkt* dat hij een smeerlap is? Al zijn er natuurlijk meer smeerlappen dan heiligen.

Anno 2012 blijft de regel van de vrije associatie misschien nog een van Freud's belangrijkste bijdragen tot de hulpverlening inzake psychisch lijden. Na allerlei andere probeersels had hij in eerste instantie samen met Jozef Breuer de hypnotische methode ontwikkeld. Middels handoplegging probeerde hij vervolgens de productie van vrije invallen in hoofde van de patiënt te stimuleren. Mogelijks naar aanleiding van een opmerking van Elisabeth von R. (die hem verzocht haar te laten uitspreken) kwam pas tussen 1892 en 1895 de eigenlijke psychoanalytische grondregel tot stand. Het betreft welteverstaan en inderdaad een *regel* (en geen uitnodiging!) waaraan de patiënt moet gehoorzamen. Van de patiënt wordt dan wel degelijk een bepaald (psychoanalytisch) soort werk vereist. Verwacht wordt namelijk dat hij zonder filter alles probeert te zeggen wat er in hem opkomt en wat er in hem omgaat. Bedoeling is dat hij zo zijn mond voorbijpraat. Dat hij in het klad spreekt en niet in het net. Dat op die manier allerlei onuitgesproken gedachten, gevoelens en fantasieën het licht kunnen zien en trouwens vaak daardoor alleen al van aanschijn veranderen.

Vrij associëren

Het betreft hier (in freudiaanse termen en bewust alluderend op de verloskamer) een *arbeid*, want dit alles gaat bepaald niet vanzelf. Het woord 'vrij' in de vrije associatie is dan ook wezenlijk paradoxaal. Ze is in eerste instantie immers helemaal *niet* vrij. Allerlei weerstanden zullen de patiënt bij het vervullen van de gevraagde opdracht belemmeren. En het zal dan precies de analyse zijn van deze weerstanden die de psychodynamiek van innerlijke conflicterende krachten en/of neigingen bloot legt.

Deze onderneming is overigens analoog aan de droomduiding die eveneens in een omgekeerde beweging de droomarbeid ongedaan tracht te maken. In zijn klassieke opvatting verhuult de droom(arbeid) door processen van verschuiving, verdichting en symboolvorming een verdrongen wens. De droom is zodoende de hoeder van de slaap. Door overal doekjes om te winden zorgt hij ervoor dat we bij wijze van spreken niet *in flagrante delictu* ontwakken. Zo maken we echter ook overdag de ander en onszelf van alles wijs.

Onder andere op basis van dergelijke overwegingen is de kern van het *cogito* een blinde vlek en is de voornaamste passie van het Ik precies die van het *niet willen weten*. 'Wir haben es nicht gewusst' redt ons dan ook van alle schuld. En citeren we vaak ongewild niet ook Keizer Wilhelm II in verband met de eerste wereldoorlog: 'Ich habe es nie gewollt'?

'This is the excellent foppery of the world, that, when we are sick in fortune, often the surfeit of our own behaviour, we make guilty of our disasters the sun, the moon, and the stars; as if we were villains on necessity, fools by heavenly compulsion, knaves, thieves and treachers by spherical predominance, drunkards, liars and adulterers by an enforced obedience of planetary influence' Aldus Shakespeare in 'King Lear'.

Wat we (niet) willen weten

Door James Strachey wordt de vrije associatie beschouwd als het eerste instrument voor een wetenschappelijk onderzoek van de menselijke geest. Maar ze heeft op zich ook heel wat effecten. Door vrij te associëren laat de patiënt om te beginnen de rationele controle los. De verbanden zijn niet meer logisch maar associatief. De imaginaire bemeestering en heelheid van het Ik maakt plaats voor het onbewuste spreken of het sprekend onbewuste. Het subject krijgt het woord. Dit subject is dan niet zozeer een conglomeraat van driften of affecten dan wel een noodzakelijke ethische veronderstelling. Het verschijnt in de spreekact en is er veeleer subject van het zeggen dan van het gezegde. In een ietwat boude spelerei gaat het er dan om –althans bij de neurose en binnen de spreekkamer- niet het Ik van de patiënt te bevrijden maar hem *van* zijn Ik te bevrijden.

Van zijn kant houdt de analyticus zich op een slimme manier van den domme. Hij schort in een socratische *docta ignorantia* zijn weten op om plaats te maken voor het onbewuste weten in hoofde van de patiënt. Dit onbewuste bevat het weten van de herhaling dat zijn leven stuurt en zijn bestaan beknot. Waarom heeft betrokkene bijvoorbeeld altijd weer moeite met autoriteit, verlies, rivaliteit, scheiding of het seksuele? Dit staat niet in de sterren geschreven. Heracleitos: 'Karakter is noodlot'. Of Aristoteles: 'We zijn wat we herhaaldelijk doen'.

Duistere wetten

De psychoanalyse onderzoekt en bewerkt de steeds particuliere wetmatigheden waaraan het subject in zijn psychoseksueel en sociocultureel leven is gebonden. *‘Though this be madness, yet there is method in’t’* (nogmaals Shakespeare, ditmaal in *‘Hamlet’*). Ze is aldus (toegepaste) wetenschap van het particuliere. Hier speelt inderdaad het verschil tussen een natuurlijke oorzakelijkheid en een psychische oorzakelijkheid. Een blaasontsteking geeft dezelfde verschijnselen in Europa als in Australië, vandaag zoals in de Middeleeuwen. Het ziekteken heeft een fysisch substraat. Het is algemeen. Maar mevrouw X heeft alleen een paniekaanval wanneer ze zich in een stijgende lift bevindt in het gezelschap van mannen met baarden. Hier is het substraat van de betekenaar werkzaam. Hij licht slechts op binnen zijn context en wel in relatie tot andere betekenaars. Hier geldt de particulariteit van het psychische waar bovendien kleine oorzaken grote gevolgen kunnen hebben (en omgekeerd), waar gevolgen op hun beurt oorzakelijk kunnen zijn enzovoort. Onderzoek van de mens veronderstelt altijd verklaren en begrijpen, teken en betekenis, tellen en vertellen, cijferen en ontcijfering.

Maar de psychoanalyse is ook subversief doordat ze de moraal op losse schroeven zet. Niet alleen de hegemonie van het Ik, maar ook de houdgreep van het Boven-Ik verzwakt. Achter en onder de goede bedoelingen komen andere, doorgaans minder edele drijfveren bloot te liggen. Ze zijn bovendien vaak gericht op een verboden en/of onmogelijk genot. Na Nietzsche worden Marx en Freud dan ook tot de meesters van de argwaan gerekend. Ze leggen immers een ondergrondse bloot met duistere wortels die onze vermeende goedheid en soevereiniteit ondermijnen.

Schuldgevoelens

Volgens Jean-David Nasio bestaat het onbewuste alleen voor wie ernaar luistert. Wat heb ik onder andere door dit luisteren over generositeit geleerd? Meteen komen drie zaken voor de geest: schuldgevoelens, naastenliefde en Moeder Theresa. Ik werk ze nader uit.

Volgens het Christelijk geloof zijn we getekend door de erfzonde en is Eva *prima peccatrix*, eerste zondares. De psychoanalyse keert het begin van het Johannesevangelie om. *‘In den beginne was de daad’*. Bedoeld wordt de vadermoord. In de prehistorie verenigden de zonen uit de horde zich om de oervader (die alle vrouwtjes monopoliseerde) te doden. Nadien richtten ze een totem op die het taboe op moord en incest installeerde. Freud noemt het een ‘wetenschappelijke mythe’ (van oxymoron gesproken) die volgens hem schuldgevoel en beschaving installeert. We denken aan de naargeestige woorden van Blaise Pascal: *‘We moeten schuldig geboren zijn want anders is God onrechtvaardig’*.

Tussen goed en kwaad heerst bovendien een logische asymmetrie, te vergelijken met die tussen waar en vals. David Hume was sceptisch tegenover de sprong van feit naar wet. Als we 1000 witte zwanen zien is dan de uitspraak *‘Alle zwanen zijn wit’* een wet? Of induceren we dit op basis van onze empirische ervaring en speelt in deze dus een vorm van geloof? Alleszins volstaat één zwarte zwaan om de theorie te ontcrachten of in Poppers termen te falsifiëren.

Mutatis mutandis hoe te oordelen over goed en kwaad? Voor het kwaad is dit gemakkelijk. Eén misdaad volstaat om te oordelen. Geld stelen van een bedelaar is pure slechtheid. Punt. Dat is onmiddellijk en voor iedereen duidelijk. Maar op vlak van goede werken of goede bedoelingen zijn ambivalentie en ambiguïteit troef. Is een aalmoes geven aan een bedelaar genereus? Of is deze weldaad ingegeven door egoïsme of narcisme? Verhult hij machtswellust of sadisme? Wil de weldoener zijn geweten sussen of een schijn van heiligheid wekken? Welk belang heeft het dat de goedheid geveinsd is als wel degelijk een Goed wordt bereikt? En bestaat er (in een allusie op Luc Tuymans over kunst) ook niet zoiets als *oprecht* veinzen? Een van de dagelijkse en alomtegenwoordige psychoanalytische bevindingen is alleszins dat we voortdurend goed doen om iets goed te *maken*. Finaal kunnen we zelfs door misdaad en strafbehoefte tot de grootste weldaden worden gedreven.

Griekse liefde

Filosofen maken in de liefde vaak een onderscheid tussen *eros*, *philia* en *agapè*. Eros is de liefde die wordt gedreven door een verlangen, door een tekort. Het is de liefde als *Ik wil je*. Atheners discussiëren erover in 'Het Banket' van Plato. Het is de passionele liefde of in een boutade de liefde voor uw echtgeno(o)t(e) *voor* die uw echtgeno(o)t(e) is. Eros is intrinsiek *ongelukkige* liefde. Ze is immers gemaakt van verlangen en gemis. En als verlangen gemis is, dan heb je nooit wat je verlangt dus ben je nooit gelukkig. Of je hebt nooit wat je verlangt maar hooguit wat je *verlangde*. Hier slaat à la Schopenhauer de verveling toe. Je hebt een gemiste afspraak met het geluk want het blijkt *er* niet te zijn. Het is toch dat niet.

Hoe dan *gelukkige* liefde verklaren? Hiervoor is een ander opvatting over de liefde, namelijk als *philia* nodig. *Philia* is de liefde waarbij wordt genoten van, vreugde wordt gevonden in. Ze is terug te vinden bij Aristoteles en Spinoza en komt bijvoorbeeld tot uiting in de ouder-kind relatie die immers helemaal niet gebaseerd is op gemis. Eros is het kind dat neemt. *Philia* is de ouder die geeft. *Philia* is de liefde voor alles wat niet ontbreekt. We zijn blij bij elkaar te horen zoals tanden in een gebit. Hier denken we veeleer aan Aristoteles met zijn uitspraak '*Liefde is zich verblijden*'. Het is het vermogen te genieten van wat/wie er is. In een typisch geometrische formulering zegt Spinoza in zijn *Ethica*: de liefde is een vreugde die gepaard gaat met een uitwendige oorzaak. Deze *philia* is inderdaad een vermogen. Ze is geen honger maar appetijt. Ze is de gevende en per definitie de *gelukkige* liefde.

Naastenliefde

Uit Paulus' brieven aan de Corinthiërs is tenslotte de *agapè* afkomstig. Deze liefde komt niet voor bij de oude Grieken en is een laattijdige term omdat het Grieks nu eenmaal de mediterrane cultuurtaal was geworden. *Agapè* is de onbaatzuchtige en vrijgevige naastenliefde. Ze maakt de harde en mysterieuze kern van het Christendom uit met haar rare uitspraken zoals 'God is liefde', 'bemin uw naaste', 'keer uw wang naar de vijand' enzovoort. *Agapè* is een *heilige* liefde want ze is verre van vanzelfsprekend. Moeder Theresa wordt bijvoorbeeld geacht ze te belichamen. Maar de meesten onder ons kennen hoogstens momenten van heiligheid. Ze is dan ook niet zozeer een ervaren realiteit als wel een ideaal.

Volgens Kant wordt het liefdesgevoel niet beïnvloed door wil of plicht, maar misschien geldt dit voor deze naastenliefde juist wèl. Als liefde geven is, is generositeit geven (ook) aan wie we *niet* liefhebben. Deze liefde is eerder moreel dan emotioneel. Moraal is dan bij wijze van spreken de eer die we betuigen aan de liefde als ze ontbreekt. Het is handelen *alsof* we beminnen, want iedereen graag zien is voor de meesten onder ons te veel gevraagd. Ook logisch klopt ze volgens Aristoteles niet: is geen vriend die vriend is van *iedereen*. Vriendschap veronderstelt immers voorkeur.

Genereuze liefde is liefde zonder ego, zonder egoïsme, zonder grenzen. Het is liefde die het geven verabsoluteert. Ze komt erop neer zelf minder te bestaan opdat de ander juist meer zou kunnen bestaan. Het is zich terugtrekken opdat de ander zich zou kunnen ontplooiën, manifesteren. De laatste kan zich ook zwak tonen zonder dat door de genereuze van deze zwakte gebruik wordt gemaakt om eigen macht of sterkte te tonen. Simone Weil heeft het in dit verband over de kenose. God trekt zich terug (in de hemel of in de woestijn) om plaats te ruimen voor de mens. Hij is ter beschikking maar hij trekt zich terug. Of we kunnen denken aan Theodor Adorno in zijn '*Minima moralia*': Je zult graag gezien worden als je je zwakte kan tonen zonder dat de ander hiervan gebruikt maakt om zijn macht/kracht te tonen.

Seks

Psychoanalytisch gezien verwijst eros niet alleen naar het passionele maar ook naar het pulsionele, naar de (seksuele) drift. Nog in '*Het Banket*' van Plato verhaalt Aristophanes de mythe van het bolvormig tweeruggenbeest dat door Zeus wegens te verwaand en te machtig werd gescheiden. Sindsdien zijn we kinderlijk op zoek naar de verloren (twee)eenheid met onze wederhelft. In onze ontogenese verwijst een en ander naar de *close* band die we ooit hadden met onze (baar)moeder. Aan haar ontrukkt worden we op de wereld geworpen. We blijven doordeesemd door een terugverlangen naar dit verloren paradijs. Resultaat is de romantische liefde met haar zogezegd Enige Ware die als een dekseltje op ons potje past. We gaan er bovendien van uit dat het zal blijven 'klikken' tot in de eeuwigheid amen. Door alle dagelijkse observaties met betrekking tot de vergankelijkheid van deze liefde wordt die visie natuurlijk naar het rijk van de fabeltjes verwezen. Een en ander wordt bondig samengevat in de lacaniaanse slogan '*Il n'y a pas de rapport sexuel*'. Er is altijd iets *mis* of tekort.

Bij de *philia* is de drift doelgeremd en gesublimeerd. Door een proces van raffinage (gevolg van het Oedipuscomplex) wordt de liefde van haar zinnelijke component gezuiverd en blijft (althans *bewust*) slechts haar tedere stroming voortbestaan. Maar ook en vooral de gehechtheid speelt hier een cruciale rol. Ze ontleent haar ontstaan en voortbestaan aan het delen van lief en leed in goede en kwade dagen. *Philia* is in tegenstelling tot de passionele eros doorgaans een (veel langer) leven beschoren. Elke liefde is overdrachtsliefde en elk liefdesobject vinden is het terugvinden. Zo worden eros en *philia* overgedragen naar andere figuren later in ons leven die ons in min of meerdere mate en vaak geheel onbewust aan onze eerste liefdesobjecten herinneren. Wat hier nota bene vaak wordt over het hoofd wordt gezien is dat hun imago gevormd werd door wat we vanuit onze kindertijd van hen *maakten*!

En vrouwen

Creëerde God ons naar Zijn of creëerden wij Hem naar onze gelijkenis? Het is een vraag die sinds Xenophanes de filosofen bezig houdt. Hij wees immers als eerste op het *antropomorfisme* van onze godsbeelden. Om het fenomeen van de liefde te begrijpen heeft de psychoanalyse alleszins geen God nodig. Enerzijds is ze gemaakt van seks, anderzijds is ze uitgevonden (is niet gelijk aan *verzonnen*) door vrouwen.

Volgens Donald Winnicott is elke '*ordinary devoted mother*' bij de geboorte in staat van en tot genade en/of gratie. Aanvankelijk geeft ze 24 uur op 24 en 7 dagen op 7 al haar hebben en houden aan haar totaal hulpeloze en fysiologisch immature baby. *Zonder haar kunnen we niet leven, zonder haar kunnen we niet zijn*. Ze maakt ruimte voor onze spontaneïteit, vitaliteit en creativiteit en gunt ons op tijd en stond de illusie te kunnen toveren. Bovendien is het in een cartesiaanse parafrase '*Elle pense, donc je suis*'. Als en slechts als deze moeder ons (graag) ziet als voelende, denkende, dromende en verlangende wezens kan dit sluimerend potentieel ook daadwerkelijk in ons ontkiemen. Zoals de dichter en zijn muze vormen we voortaan samen met haar een '*thinking and dreaming couple*'. We kunnen er onbeperkt op terugvallen voor de meest uiteenlopende vormen van inspiratie.

Zo bekeken heeft elke moeder *iets* van een Moeder Theresa. Zij kan heilig zijn zonder moeite. Als we dit geluk hebben gekend zijn we zoals Obelix die als kind in een ton vol toverdrank is gevallen en hieruit voor zijn verdere leven bijna magische krachten kan putten. We hebben dit te danken aan een *abundantia cordis* die immanent en niet transcendent ten grondslag ligt aan een Heilig Hart van *misericordia* en generositeit.